

Ljubinko POPOVIĆ

INTERESANTNO JE MIŠLJENJE, KOJE SE I DO DANAS NAVODI U delima pisaca i istraživača, da se lekari ubrajaju u stalež zanatlija. Jedan savremeni autor¹⁾, navodi da su se lekari takvima smatrali i u starom Rimu. Sa dolaskom Slovena na Balkansko poluostrvo, a posebno naseljavanjem u Bosnu, koja je u starom veku predstavljala deo rimske države, počinju da se javljaju tela i organizacije države. Sa njihovim nastajanjem i razvitkom nestajale su one zdravstvene i sanitarne delatnosti koje su tu ranije postojale. U srednjem veku, stanje u Bosni postalo je, u mnogo čemu, nalik na ono koje je postojalo na Apeninskom poluostrvu pre drugog pruskog rata — nije bilo lekara, obrazovanih, školovanih. Nije bilo ni profesionalaca koji bi se samo tim poslom bavili.

U takvoj situaciji, stanovništvo, suočeno sa bolestima, epidemijama i ratovima, nastoji da nađe nekakvo rešenje za nedostatak kvalifikovanih lekara. Kao rezultat takvog stanja počela je da se rađa i razvija domaća medicina, lečenje po kućama, crkvama itd. Kao lekovi upotrebljava se sve ono što se nalazi na dohvat ruke i što životno iskustvo i oštro oko seljaka uočava oko sebe. Za pojedine bolesti, tamo gde domaći lekovi ne pomažu, primenjuju se bajanje i razne magije. Svaka se bolest leči na poseban način. Kad se u Bosni utvrđuje hrišćanstvo, paganske magije i bajanje ustupaju mesto molitvama. Njih čitaju sveštenici po crkvama ili manastirima.

Onome ko nije bio zadovoljan takvim načinom lečenja pomoć je trebalo tražiti negde drugde. Oni koji imaju dovoljno novca odlaze u Dubrovnik i tamo traže leka svojim boljkama; dubrovačke lekare dovode na svoje dvorove bosanski kraljevi i vlastela na kraće ili duže vreme. Odsustvo snažne centralne vlasti u Bosni, a kasnije i nepostojanje građanskog staleža, onemogućili su organizovanje i razvitak zdravstvene službe.

Dolazak Turaka u Bosnu, u drugoj polovini XV veka, doprinosi da se prilike i stanje menjaju. Varoši rastu, pojavljuju se novi centri u kojima žive i rade mnogobrojne i raznovrsne zanatlije. Vremenom će se stvoriti i delovati, iako, njegov uticaj neće biti od velike važnosti, i građanski stalež. Zanatlije i trgovci koji će biti njegovi predstavnici organizuju se u esnafe. Među mnogobrojnim, danas zaboravljenim i nestalim esnafima, dva se bave lečenjem. To su bili atari i berberi.

Atari su trgovci na malo. Oni prodaju, otkupljuju i preporučuju lekovite trave, biljne plodove i minerale raznih vrsta. Kao neškolorani em-

piričari oni su, saslušavši bolesnika ili nekog drugog koji je pojavu i tok bolesti detaljno opisao, određivali lek i terapiju. Odmah su ga i prodavali. Prvi atari u Bosni bili su Dubrovčani. Tako se, na primer, 1543. godine u Sarajevu spominju dva atara-Dubrovčanina. To su bili Jakov Petrov i Petar Vodopić. Isto tako, pominju se 1565. godine u Sarajevu takođe, neki atari za koje se navodi da su prodavali lekovite trave i specije.²⁾

Organizovani u esnafa, kao i zanatlije, atari su imali svoj zaseban esnaf. Oni se ubrajaju među trgovce.³⁾ Iz ovog bi se moglo pretpostaviti da je esnaf vodio brigu samo o trgovačkoj strani atarskog posla, a da se pitanje stručnosti zdravstvenih radnika prepuštalo na ocjenu samim kupcima. Radnje ovih atara bile su skoncentrisane u atarskoj čaršiji. Ona se nalazila u blizini Firuzbegove banje. Međutim, poslovi atara nisu uvek bili ograničeni na trgovinu lekovima. Oni su se bavili i drugim poslovima. Tako, na primer, Mula Bašeskija, turski letopisac, navodi da se na tavanu kuće jednog atara upalio tovar baruta i razneo ceo sprat. Isti letopisac navodi, među umrlima u 1773. godini sledeće: „Derviš Avdija Đuve, atar čosat, barutdžija, pravio je fišeke. Bio je kaderija i imao dosta godina.” Isti letopisac, pominjući u 1790. godini nekog atara Fetaha, kaže za njega: „U kutijama je držao i prodavao razne lekove madžune ...”⁴⁾ Prema tome, ovi primeri mogli bi navesti na zaključak da su se atari bavili medicinskim poslovima samo usput, pa samim tim i da nisu vodili mnogo računa o školovanju i stručnom usavršavanju medicinskog znanja.

Po svom etničkom i verskom poreklu atari su bili Muslimani. Među njima bilo je i nekoliko Jevreja. S pojavom profesionalnih lekara njihov broj se stalno smanjivao. Pred drugi svetski rat broj atara u sarajevskoj čaršiji spao je na dvojicu. Oba su bili Jevreji, imali su svoje radnje jedan pored drugog, s desne strane na početku ulice „Sarači”, idući od Predimareta.

Berberi su lečili sve vrste rana, pa čak i one koje su bile posledica trećega stadijuma sifilisa. Neki od berbera imali su primitivne hirurške instrumente sa kojima su vršili najjednostavnije zahvate. Njima su vadili zube, rasecali potkožne čireve, puštali krv i slično. U ovu delatnost svojih članova esnafski propisi nisu mogli da se mešaju, niti je berbere bilo ko na ovaj ili onaj način kontrolisao u njihovom radu. Ovo potpuno odsustvo kriterijuma o ispravnosti pojedinih postupaka lečenja i vidanja bilo je široko rasprostranjena pojava u to doba.

Nedostatak kontrole nad terapijom koju su primenjivali berberi i drugi u svom lečenju, tokom čitavog turskog perioda, mogao je da ima za onog koji to vrši veoma neprijatne, pa čak i opasne posledice. Poznat je slučaj, doduše iz mnogo kasnijeg vremena, da je rodbina umrlog pacijenta tužila fratra koji je umrlog lečio, da je pokojniku dao otrovan melem.⁵⁾

Sa Turcima su u Bosnu došli i Cigani koji su iz Indije doneli većtinu vađenja kamena iz mokraćnog mehura hirurškim zahvatom. Kako smrtni slučajevi u ovakvim intervencijama nisu bili retkost, hirurzi su još u XVI veku nastojali da se obezbede od svake odgovornosti u slučaju smrti pacijenta. „Ovoga se vremena odnekle pojavio u Sarajevu jedan Ciganin Smoljan, koji je vadio kamen iz mokraćnog mjehura. Interesantno je, da je Smoljan prije svake operacije tražio, da se na sudu utvrdi, da bolesnikova rodbina neće njega kriviti, ako zbog operacije bo-

lesnik umre”. U sudskim aktima se ta odgovornost za smrt zove traženje (iskanje) krvi”.⁶⁾

Turska vojska takođe je imali svoje lekare. Ona je sa sobom na pohode vodila džerraha (ranare), koji su većinom valjda bili berberi, kao što je to bio neki berber Ahmo, koji je 1768. godine poginuo u bojevima sa Crnogorcima.⁷⁾ Među umrlim u godini 1769. Mula Bašeskija navodi: „Poznati i ugledni berber Ahmo Sarač. Na glavi je imao čatal turban: poginuo”. Njegovo pravo ime bilo je Ahmed-Čelebija, sin hadži-Muhamedov, koji je imao naziv glavnog hirurga (sercerrahan) bosanskog ajaleta. Stanovao je u Kalin hadži — Alijinoj mahali, a dućan je imao uz gazi Husrev-begovu džamiju. Neki od njih bili su i bogati ljudi, najverovatnije da su svoje bogatstvo stekli pružanjem lekarskih usluga.⁸⁾ Među umrlim u 1801. godini Bašeskija navodi sledeće: „Baktaš, berber, ranar, starac u velikim godinama, namaščija. Nešto ranije, 1779. godine, navodi „Berber Haso džerah, berberski čehaja”.

Pored berbera koji su se bavili samo manjim hirurškim intervencijama bilo je i takvih berbera koji su se bavili lečenjem uopšte. U Bašeskijinom popisu umrlih za 1798. godinu, navodi se sledeće: „Starac Sefić, berber, bio je viještak u spravljanju nekih lijekova”. Tu i tamo ponekad nailazilo se na nekog lekara. Bilo je, međutim, teško ili bolje rečeno skoro nemoguće da se utvrdi kakvo je bilo njegovo znanje i kako ga je stekao. „Takav jedan ljekar bio je Mehmed el. Muzaferija, koji je držao dućan u Kolobari”.⁹⁾ Verovatno da je takav jedan lekar bio i onaj za koga Bašeskija kaže da je umro 1763. godine: „Ibrahim Donma (Dumne), liječnik, moj učenik”. To bi moglo da se shvati da je taj čovek učio medicinu kod Bašeskije. Sličan ovom bio je i neki Hadži Mustafa Kadić, koji je pre austro-ugarske okupacije živio i radio u Počitelju, gde je bio poznat pod imenom Hadžihećim. „On se vrlo dobro razumio”, piše jedan naš poznati istraživač, „u liječenju raznih bolesti pa je često bio pozivan i u susjedna mjesta da svojim znanjem i vještinom priteče u pomoć bolesnim”. Bio je očevitno veoma učen čovek, učenik čuvenog Baba Hajdara, koji je živio i radio u Kairu u prvoj polovini XIX veka. Po svemu sudeći, bio je poreklom iz naših krajeva.¹⁰⁾

Interesantan je opis kako se u Turskoj postajalo lekar. Takav jedan opis daje Mula Bašeskija u svom putopisu. On to opisuje ovako: „Od šejha hadži-Sinanove tekije hadži-Muhameda naučio sam „vefk” i uzeo od njega dozvolu za zapisivanje bolesnicima, od čega mnogi ozdraviše. Spomenuti šejh mi, doduše, nije dao izričitu dozvolu. Međutim, ja sam i samo izučavanje ove nauke shvatio kao ovlašćenje. On je bio ljutit čovjek pa me upita: „A ko ti je dozvolio da zapisuješ?”. Na to mu je odgovorio: „Ti si mi dao dozvolu”. On odgovori da mu nije dozvolio. Ukratko, beleži Bašeskija, „bio je malo ljutit čovjek”. Očevitno da ovo šejhovo mišljenje nije moglo sprečiti Bašeskiju da i dalje zapisuje, kao što ne bi moglo omesti ni Mrav-Hodžu. Ovog Bašeskija opisuje ovako, 1795. godine: „Starac Mrav-hodža, popularni nushadžija. Međutim, on ni jednog pisma nije poznavao. Ali, seljaci i žene to ne mogu uočiti i ne razlikuju znanje od neznanja, i tako je Mrav-hodža pomoću njih živio. Nekakvim bi znakovima napisao po nekoliko redaka. Ime mu je Ahmed”. Bašeskija je bio derviš, pa je verovatnije da se u ovom slučaju radi o derviškoj disciplini, a ne o nekakvoj vlasti učitelja nad svojim učenicom.

Sve do 1845. godine u Turskoj nije bilo škola u kojima bi se mogli školovati potrebni medicinski kadrovi. Ovaj nedostatak pogodovao je održavanju delatnosti atara i berbera. Te godine počelo je sa otvaranjem velikog broja reformisanih (tanzimatskih) škola. Tada je u Carigradu bila otvorena trorzredna Vojna medicinska škola u kojoj su se obučavali budući vojni hirurzi, vojni lekari i apotekari. Iste godine doneta je odluka o otvaranju univerziteta (Darilfunun) koji je stvarno počeo da radi tek 1870. godine. Desetak godina ranije objavljen je zakon o organizaciji građanske zdravstvene službe, 11. oktobra 1861. godine.

Prema ovom zakonu lekarsku praksu su mogla da obavljaju samo ona lica koja poseduju diplomu o završenoj Medicinskoj školi u Carigradu, koja je u međuvremenu podigunata na deseterazrednu, ili diplomu medicinskog fakulteta u jednoj zapadnoevropskoj zemlji. O svima ovim diplomama vođena je evidencija pri Direkciji Medicinske škole u Carigradu. Popis lica ovlaštenih da vrše lekarsku službu bio je povremeno objavljivan u službenim novinama. Koliko su sve te reforme bile samo lepa želja, vidi se najbolje iz prelaznih odredbi. Prema njima ovaj zakon stupa na snagu u Carigradu tri meseca posle objavljivanja, a u provincijama posle godinu dana. U provincijama u kojima nije bilo školovanih lekara stupanje na snagu se odlaže na neodređeno vreme. Vojni lekari su mogli vršiti lekarsku praksu i bez diplome. Kod građanskih lica diplomu je mogla potpuno zameniti dozvola sultanovog ličnog lekara ili dozvola Medicinske škole u Carigradu. Verovatno da upravo zbog ovih prelaznih naređenja Statističko odeljenje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu nije nikako moglo utvrditi broj turskih lekara u Bosni i Hercegovini u trenutku okupacije 1878. godine.¹¹⁾

Loi sur l'exercice de la médecine civile dans l' Empire Ottoman, le bien gardé. (Le 7 Rebiul akhir 1278. — 11 Octobre 1861.)

Titre I.

Dispositions Générales.

Art. 1.

Celui qui n'est pas muni d'un diplôme de l'école impériale de médecine ou des facultés des puissances étrangères ne pourra pas exercer la médecine ou une branche de cette science.

Art. 2.

Nul ne pourra porter le titre de docteur en médecine ou en chirurgie, s'il n'en a pas les diplômes.

Art. 5.

Tous les docteurs en médecine ou en chirurgie, exerçant leur profession dans les provinces, doivent faire légaliser une copie de leurs diplômes.

mes par le conseil administratif (medjlissi kébir) de l'égalet, s'ils sont sujets ottomans, ou par les consulats dont ils relèvent, s'ils sont sujets étrangers, et l'envoyer à la direction générale de l'école impériale de médecine par l'entremise du *vali* (gouverneur — général).

Art. 7.

Les sages — femmes . . . qui veulent pratiquer la même profession dans les provinces, elles doivent remplir les formalités prescrites par l'article 5.

Art. 8.

Il est absolument défendu aux sages-femmes d'employer des forces ou d'autres instruments dans les cas d'accouchements laborieux, de faire tourner l'enfant dans le sein de sa mère et d'administrer ou préparer des médicaments d'un mauvais effet, tels que le seigle, ergote etc.

Titre II

Des Médecins de second rang.

(Prescriptions provisoires).

Art. 9.

II sera permis d'exercer la médecine

1. A ceux qui sont recus officiers de santé par l'école impériale de médecine;

2. Aux individus qui, précédemment, avaient reçu l'autorisation du médecin en chef du Sultan ou du directeur général de l'école de médecine;

3. Et à ceux qui sont désignés par l'école Impériale de médecine pour pratiquer l'art de guérir dans les hôpitaux ou dans les provinces.

Mais ils seront tenus de faire enregistrer à l'école impériale de médecine les certificats dont ils sont munis.

Les officiers de santé ne sont pas tenus d'avoir le diplôme de docteur.

Les officiers de santé sont ceux qui, aptes à pratiquer la médecine au second degré, sont autorisés à exercer pour l'hygiène.

Art. 10.

Les médecins et chirurgiens mentionnés dans les trois catégories qui précèdent ne pourront point faire d'opérations chirurgicales un peu considérables.

Art. 11.

Ceux qui pratiquent une seule branche de la petite chirurgie, par l'autorisation de la direction générale de l'école impériale de médecine, et ceux qui ont servi dans l'armée impériale, peuvent continuer leur pratique de petite chirurgie, à condition de faire enregistrer de nouveau leurs certificats à l'école impériale de médecine.

Titre IV

Dispositions complémentaires.

Art. 15.

La présente loi sera mise en pleine vigueur à Constantinople trois mois après sa promulgation, et, un an après, dans les provinces où il y a des médecins pourvus de diplômes.

La direction générale de l'école doit envoyer des médecins dans les contrées où il n'y en a pas qui soient munis de diplômes, et elle est chargée de l'urgente exécution de la présente loi en tous lieux.

Art. 16.

Une liste des médecins enregistrés à l'école impériale de médecine sera dressée et publiée par les journaux et des copies en seront envoyées à toutes les pharmacies.¹¹⁾

U Bosanskom vilajetu, udaljenom i perifernom, ova reforma u zdravstvu ostala je mrtvo slovo na hartiji. Godine 1869. donet je pravilnik o osnivanju i radu Zdravstvenog saveta, koji se, zajedno sa generalnim direktorom Medicinske škole, brinuo za javnu higijenu i vršio nadzor nad radom lekara i apotekara. Verovatno na zahtev ovoga saveta sačinjen je prvi službeni propis lekara u Bosanskom vilajetu, na osnovu koga je početkom 1871. god. u „Sarajevskom cvjetniku“ izašla beleška, da u Sarajevu ima tri lekara i to Velibeg i Kečet sa diplomom i Janko Sumbul bez diplome.

Beleške

¹⁾ M. E. Sergeenko, *Remeslenniki drevnogo Rima*. Leningrad 1968, 3, 48. ²⁾ V. Skarić, *Sarajevo*, Sarajevo 1937, 56. ³⁾ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo 1937, 74, 135. ⁴⁾ M. Bašeskija, *Ljetopis*, Prevod i komentar M. Mujezinovića, Sar. 1968, 373. ⁵⁾ R. Jeremić, *Prilozi istoriji zdravstvenih prilika u Bosni i Hercegovini*. Beograd, 1951, 66. ⁶⁾ Skarić, *Sarajevo*, 74. ⁷⁾ *Isto*, 129. ⁸⁾ Sve ovo saznajemo iz beleške nastale prilikom popisa njegove imovine od 29 dzumadel-evela 1182 (11.X. 1786. godine. Imovina je procijenjena na 472.726 akči. Hirurški alat mu je bio procijenjen na 9.524 akče. H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*. Sarajevo 1958, 231. Bašeskija. *Ljetopis*, 116. ⁹⁾ Skarić, *Sarajevo*, 129. ¹⁰⁾ Kreševljaković, *navedeno delo*, citirano po Jeremiću, *Prilozi*, str. 57. ¹¹⁾ Sanitätswesen in B. und H. Sarajevo 1903, 12. ¹²⁾ Aristarchi Bey, *Legislation ottomane*. Troisieme partie. Droit Administratif. Constantinople 1874.

CONTRIBUTION DANS L'ETUDE DE L'ETAT DES OUVRIERS
DE SANTE EN BOSNIE AU XVII—XIX SIECLE

Ljubinko POPOVIĆ

ICI L'AUTEUR TRAITE CERTAINS DETAILS CONCERNANT L'ETAT DES medecins en Bosnie au temps du gouvernement turc. Il remarque que ce sont des barbiers qui exercaient la medecine. Ils etaient praticiens, sans qualifications personnelles pour ce travail. En Bosnie il n'y avait pas de medecins professionnels jusqu'au XIX-eme siecle, et même plus tard ils n'étaient que très rares.